

Danijel Vojak

Komemoracija romskih žrtava Drugog svjetskog rata u socijalističkoj Hrvatskoj, 1945. – 1991.

VOJAK Danijel, dr., viši znanstveni suradnik, Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar", HR-10000 Zagreb Marulićev trg 19/1, danijel.vojak@pilar.hr

Komemoracija romskih žrtava Drugog svjetskog rata u socijalističkoj Hrvatskoj, 1945. – 1991

Zgodovinski časopis, Ljubljana 72/2018 (158), št. 3-4, str. 440–461, cit. 89

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Hr. (En., Hr., En.)

Romsko stanovništvo je za vrijeme Drugog svjetskog rata u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj bilo gotovo istrebljeno od strane ustaških vlasti. U radu je analiziran odnos vlasti socijalističke Hrvatske prema komemoriranju romskih žrtav. Jedna od teza autora jest da se sjećanje na romske žrtve potisnulo u ideološki obrazac službene politike „bratstva i jedinstva“ čime su izostale posebne komemoracije ili druge prakse kulture sjećanja, poput postavljanja spomenika u sjećanje na romske žrtve. Tako su romske žrtve bile „utopljene“ u sveopći obrazac „žrtava fašističkog terora“. Slijedeći istraživačke teze Heike Karge o tome kako je jugoslavenska državna vlast nastojala kontrolirati „službena sjećanja“ na rat (uključujući organiziranje komemoracija i podizanje spomenika), autor ovog rada slijedi njezine teze o tome kako su neke lokalne vlasti imale određenu slobodu u organiziranju „vlastitog sjećanja“ na rat, a time i komemoriranja.

Ključne riječi: Romi, Drugi svjetski rat, Nezavisna Država Hrvatska, komemoracija, spomenici.

VOJAK Danijel, PhD, Senior Research Associate, Ivo Pilar Institute of Social Sciences, HR-10000 Zagreb Marulićev trg 19/1, danijel.vojak@pilar.hr

Commemorating Romany Victims of World War II in Socialist Croatia between 1945 and 1991

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 72/2018 (158), No. 3-4, pp. 440–461, 89 notes

Language Hr. (En., Hr., En.)

During World War II, the Romany population was well-nigh annihilated by the Ustashe authorities in the Independent State of Croatia. The paper analyses the authorities' position on commemorating Romany victims in the Socialist Republic of Croatia. The author argues, inter alia, that remembrance of Romany victims was cast in an ideological mould of the official policy of "brotherhood and unity", whereby specific commemorations or other practices of the culture of remembrance, e.g. erecting memorials commemorating Romany victims, were omitted. Romany victims were thus "drowned" in the general pattern of "victims of fascist terror". Drawing upon Heike Karge's research theses on how the Yugoslav state authorities sought to control the "official memory" of the war (including the organization of commemorations and erecting monuments), the author follows her theses on how specific local authorities were somewhat free to organize "their own memory" of the war and, consequently, that of commemorating.

Key words: Romanies, World War II, the Independent State of Croatia, commemoration, monuments.

Uvod¹

Povijest romskog stanovništva u Hrvatskoj obilježena je represivnom asimilacijom s razdobljima tolerancije i njihove socijalne integracije. Jedno od razdoblja u kojem je represivno-asimilacijska politika hrvatskih državnih vlasti prema Romima dosegla vrhunac bilo je za vrijeme Drugog svjetskog rata, kada je nad njima izvršen genocid. Posljedice tog petogodišnjeg ratnog razdoblja za romsku populaciju u Hrvatskoj bile su gotovo katastrofalne. Tek nekoliko stotina Roma preživjelo je rat, a po samom završetku rata započelo je dugo razdoblje prešućivanja i zanemarivanja njihovog ratnog stradanja od strane novih hrvatskih i jugoslavenskih komunističkih vlasti. U radu će se nastojati analizirati proces komemoriranja romskih žrtava u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata do danas i to posebice u kontekstu odnosa hrvatskih vlasti i samih Roma prema ovom pitanju. Iz toga se nadovezuje teza rada da je komemoriranje romskih žrtava nakon Drugog svjetskog rata bilo uklopljeno u službenu ideološku matricu „bratstva i jedinstva“, unutar kojeg se nije posebno isticao etnički identitet žrtava. Za vrijeme Republike Hrvatske nastavilo se potiskivanje i/ili marginalizacija komemorativnog obilježavanja stradanja Roma, koje je završilo tek sa boljom regulacijom pravnog položaja romske nacionalne manjine i njihove sve izraženije međusobne organizacije, čime je započeto sustavno komemoriranje romskih žrtava. Štoviše, komemoracija romskih žrtava postala je dio službenih dana Republike Hrvatske.

Ukratko o stradanju Roma u Drugom svjetskom ratu

Povijest Roma od njihovog doseljavanja u XIV. stoljeću na hrvatska područja do Drugog svjetskog rata, obilježena je politikom progona i nasilne asimilacije. U tom kontekstu potrebno je ukratko spomenuti razdoblje druge polovine XVIII. st. kada se na hrvatskim područjima, kao i drugim dijelovima Habsburške monarhije, provodila politika represivne asimilacije romskog stanovništva, zabranjujući im korištenje vlastitog imena, običaja i jezika, oduzimajući im djecu, koju su zatim

¹ Rad je nastao u okviru znanstvenog projekta „Spomenici i kultura sjećanja: Komemoriranje žrtava Židova, Srba i Roma od 1945. do 2016.“ (voditelj dr.sc. Danijel Vojak). Ovim putem posebno zahvaljujem na pomoći Filipu Tomiću i Nevenu Kovačevu.

slali na odgoj „dobrim kršćanskim obiteljima“ i sl.² Razdoblje od druge polovine XIX. st. do kraja Prvog svjetskog rata bilo je obilježeno donošenjem i pokušajima provođenja brojnih zakonskih odredbi o Romima, a one su se posebice odnosile na prisilnu sedenterizaciju.³ Slična politika represivnog zakonodavstva prema Romima nastavila se i u međuratnom razdoblju, kada su oni bili pripadnici nove jugoslavenske države.⁴ Iako demografski podaci nisu dovoljno pouzdani uslijed loše metodologije i česte etničke mimikrije, pokazuju kako je broj Roma u Kraljevini Jugoslaviji uoči Drugoga svjetskog rata bio veći od 70 000, od čega ih je oko 15 000 živjelo na hrvatskim područjima (Banovini Hrvatskoj). Romi su većinom bili rimokatoličke vjeroispovijesti, mlađe dobne strukture i gotovo potpuno nepismeni. Politika jugoslavenskih državnih vlasti prema Romima nije se razlikovala od prošlih vlasti, a bila je obilježena brojnim neuspješnim pokušajima represivne asimilacije i prisilne sedenterizacije.⁵

Romi su zajedno s ostalim stanovništvom hrvatskih područja ušli u novu državnu zajednicu u travnju 1941., kada je profašistička ustaška vlast uz potporu Njemačke i Italije nasilno preuzela vlast i proglasila Nezavisnu Državu Hrvatsku. Ustaški režim karakterizirao je diktatorsko-autoritativan način vlasti, koji je provodio rasističku nasilno-represivnu politiku prema dijelu manjinskog stanovništva.⁶ Ustaške su vlasti po dolasku na vlasti donijele rasne zakone kojima su Rome isključile iz društva, rasno definirajući njihov položaj, čime su im znatno ograničili građanska prava i slobode. U tim je zakonima primjetan utjecaj Nürnberških zakona, posebice u definiranju arijevske podrijetla.⁷ Slijedeći korak u progonu Roma u NDH bila je odredba Ministarstva unutarnjih poslova od 3. srpnja 1941. kojom je određeno popisivanje Roma,⁸ pri čemu su se trebali prikupiti njihovi osobni podaci (datum, mjesto rođenja, bračni status, broj i imena djece, zanimanje, način života). Osim toga, određeno je da se protjeraju oni nomadski Romi koji su ušli u NDH nakon njezina osnivanja.⁹ Pozadina ove Odredbe je težnja vlasti da utvrde pravu demografsku „sliku“ romskog stanovništva. To je bila svojevrsna priprema za provođenje temeljitog rješenja onoga što su tada vlasti nazivale „ciganskim pitanjem“ na terenu. Na temelju toga mogli su uslijediti sljedeći potezi ustaških vlasti.¹⁰ Istodobno i povezano s mjerom popisivanja Roma unutar nekih dijelova središnjih vlasti u Zagrebu, napose u Zavodu za kolonizaciju i Ministarstvu unutarnjih poslova, promišljalo se o mogućnosti kolonizacije Roma kao konačnog

² Vojak, *Romi u Prvom svjetskom ratu*, str. 9 - 25; Vojak, *Iz povijesti Roma u 18. stoljeću*, str. 197-215.

³ Vojak, *Zakonsko reguliranje položaja romskog stanovništva*, str. 145 – 162

⁴ Vojak, *U predvečerje rata*, str. 61 – 207.

⁵ Vojak, *U predvečerje rata*, str. 66 - 89; Vojak, *Romi u popisima stanovništva iz 1921. i 1931.*, str. 447-476.

⁶ Pavličević, *Povijest Hrvatske*, str. 399-461; Goldstein, *Hrvatska 1918-2008*, str. 205-349.

⁷ Tri socijalno-politička problema, *Hrvatsko jedinstvo*, 3.5.1941, 1.

⁸ Hrečkovski, *Progoni i deportacije slavonskih Roma*, str. 35.

⁹ Bulajić, *Ustaški zločini genocida*, str. 83-84.

¹⁰ Milošević, *Izbečlice i preseljenici*, str. 240.

rješavanja „ciganskog pitanja“. Od kolonizacije Roma odustalo se vjerojatno zbog nedovoljne spremnosti vlasti NDH u njezinu provođenju uslijed sve težih ratnih sukoba vlasti s antifašističkim Narodnooslobodilačkim pokretom (dalje NOP).¹¹

Prema dostupnim izvorima uočljivo je kako su vlasti NDH ubrzo nakon dolaska na vlast krenule s masovnim ubijanjem romskog stanovništva. Likvidacije Roma započele su krajem srpnja 1941. ubijanjem 15 Roma u Ivanović Jarku kraj Karlovca, a nastavile su se na području Korduna i Banije krajem iste godine i početkom 1942. Ustaške vlasti su provodile i deportaciju Roma u logore u NDH. Masovna deportacija Roma u jasenovački logor započela je okružnicom Ministarstva unutarnjih poslova i odredbom Ustaške nadzorne službe, uz podršku Ravnateljstva za javni red i sigurnost od 19. svibnja 1942. kojom je propisano prikupljanje svih Roma u NDH.¹²

O razmjerima stradanja romskog stanovništva u Hrvatskoj tijekom Drugoga svjetskog rata u najkraćem i najslikovitijem obliku dovoljno je reći kako su predratni popisi stanovništva zabilježili oko 15 000 Roma (1931.), a prvi poslijeratni popis stanovništva iz 1948. zabilježio ih je samo 405 na području Hrvatske i 442 na području Bosne i Hercegovine. Iz toga je uočljivo kako je romsko stanovništvo na području NDH gotovo u potpunosti bilo demografski uništeno, iako se tim „službenim podacima“ uvijek treba koristiti s velikim oprezom uslijed metodoloških i drugih pitanja (poput etničke mimikrije Roma).¹³ Upravo zbog navedenoga postoje značajne razlike među znanstvenicima u „procjenama“ broja ubijenih Roma u NDH, koje se kreću od nekoliko tisuća Roma do 60 000 Roma.¹⁴ Osim toga, unutar dijela hrvatske historiografije postoji mišljenje kako se stradanje Roma u NDH preuveličava, posebice kada se govori o njihovu stradanju u jasenovačkom logoru.¹⁵

Odnos prema kulturi sjećanja na romske žrtve u Europi nakon Drugog svjetskog rata

U svibnju 1945. završen je Drugi svjetski rat s antifašističkom pobjedom nad nacizmom i fašizmom. No, kraj rata dijelu romskog stanovništva u europskim državama nije značio mnogo, jer je dio njih još ostajao u logorima, poput onih u Francuskoj, dok su drugi i dalje trpjeli društvenu, ekonomsku i obrazovnu diskriminaciju i pritom bili pod snažnim pritiskom asimilacije.¹⁶ Neki znanstvenici posebno

¹¹ Vojak, *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, str. 30 – 31.

¹² Dupalo, *Banija i Sisak u NOP-u*, str. 71, 218-219, 262; Baić, *Kotar Vrginmost*, str. 262, 445-446, 597-599, 857; Vukobratović, *Teror i zločini fašističkih okupatora*, 360; Romčević, *Žrtve fašističkog terora*, 1276-1279; Lengel-Krizman, *Genocid nad Romima*, str. 40 - 41.

¹³ Tomasevich, *Rat i revolucija*, str. 676-677.

¹⁴ Bulajić, *Ustaški zločini*, str. 83; Biondich, *Persecution of Roma-Sinti in Croatia*, str. 39; Geiger, *Ljudski gubici Hrvatske*, str. 699-749; Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, str. 324 - 325; Tomasevich, *Rat i revolucija*, str. 676.

¹⁵ Ivezić, *Jasenovac: brojke*, str. 67, 69, 70, 71; Mrkoci, Horvat, *Ogoljela laž logora*, str. 20, 39.

¹⁶ Taylor, *Another Darkness*, str. 187 – 199; Brearley, *The Persecution of Gypsies*, str. 590.

ističu kako su vlasti u komunističkim zemljama u Europi bile netolerantne prema Romima, posebice u kontekstu politike zabrane nomadizma i prisilne sedenterizacije, zabrane korištenja njihova jezika i političkog djelovanja te prisilnog potiskivanja njihovog nacionalnog identiteta.¹⁷ Istodobno, zbog lošeg i marginalnog društvenog, političkog i ekonomskog položaja Roma u zapadnoeuropskim državama nije bilo mogućnosti organiziranog djelovanja protiv tamošnjih vlasti u potiskivanju sjećanja na romske žrtve Drugoga svjetskog rata. Na određeni način može se zaključiti kako je u većini europskih zemalja potisnulo (marginaliziralo) stradanje Roma u ratu uz izostanak službenih isprika i reparacija romskim žrtvama.¹⁸ Jedan od takvih primjera odnosa državnih vlasti prema Romima bile su zapadnonjemačke vlasti, koje su odbijale priznati da su nacističke vlasti u Njemačkoj počinile genocid nad Romima, već su tvrdile da su se nacisti prema njima provodili uobičajenu kriminalističku politiku kao prema drugim asocijalcima i kriminalcima.¹⁹ Zbog takvog stava su zahtjevi za službenim priznavanjem romskih i sintskih²⁰ žrtava bili odbacivani od njemačkih sudova sve do 1960-ih, kada se to promijenilo. Nakon dobivene bitke na sudovima, romske i sintske organizacije započele su od 1970-ih s polemikama oko priznavanja njihovog stradanja u široj njemačkoj javnosti što je dovelo do službenog priznanja 1982. od strane njemačkog kancelara Helmuta Schmidta. Ubrzo zatim njemačke su vlasti osnovale Fond za žrtve Nacizma koje dotada još nisu bile obeštećene. Polemika se nakon toga nastavila oko jednakopravnog komemorativnog obilježavanja ovog stradanja sa stradanjem Židova što je bilo predmet rasprava oko otvaranja muzeja holokausta u Berlinu krajem 1980-ih i prijedloga oko izgradnje zasebnog spomenika romskim i sintskim žrtvama.²¹ Ovaj proces priznavanja je na određeni način završio u listopadu 2012. kada je njemačka kancelarka Angela Merkel otkrila spomenik sintskim i romskim žrtvama nacionalsocijalizma u središtu Berlina i pritom istaknula značaj ovog spomenika, posebice jer se dotada premala pažnja pridavala ovom „genocidu“.²² Zapostavljeno pitanje romskog stradanja bilo je vidljivo i među europskim znanstvenicima. U svjetskoj historiografiji stradanja Roma bila su svedeni tek na uzgrednu bilješku i „sekundarni“ (manje značajni) aspekt istraživanja u znanstvenim i drugim službenim publikacijama u usporedbi sa stradanjima židovskog stanovništva. Tek dvadeset godina od kraja Drugog svjetskog rata izdano je prvo sintetsko djelo o stradanju

¹⁷ Brearley, *The Persecution of Gypsies*, str. 590.

¹⁸ Clayton, *Roma: A People*, str. 11; Hancock, *We are the Romani*, str. 48 – 49.

¹⁹ Margalit, *The Justice System*, 330 – 350; Martins – Heuss, ‘*Genocide in the 20th Century*’, 194; Lutz, *Gypsies as Victims*, str. 346 – 359.

²⁰ Sinti su dio subskupine romskog naroda, koji većinom žive u središnjoj Europi. Samo ime potječe od indijske pokrajine Sindh, a smatra se kako se ova skupina u 16. st. odvojila od drugih romskih skupina na području njemačkih država, gdje su tek u 19. st. većinom preuzeli sjedilački način života; Sinte, *Historical Dictionary of the Gypsies (Romanies)*, ur. Donald Kenrick. Lanham -Toronto- Plymouth: 2007, str. 247.

²¹ Blumer, *Disentangling the Hierarchy of Victimhood*, str. 205-228; Margalit, *The Justice System*, str. 181 – 204; Taylor, *Another Darkness*, str. 189 – 190; Sandner, *Kazneno zakonodavstvo*, str. 175 – 194.

²² Kuhla, *A Monument to the Porajmos*.

Romu i to ono njemačkog znanstvenika Hansa-Joachima Döringija, koji je 1964. objavio *Die Zigeuner im nationalsozialistischen Staat* u Hamburgu.²³ Znatno broj znanstvenika smatrao je Rome „minornim“ žrtvama nacističkog režima za koje nije bilo predviđeno potpuno istrebljenje (npr. Yehuda Bauer, neki radovi Raula Hilberga, George L. Mosse, Yisreal Gutman, itd.). Stoga je prevladalo mišljenje o „jedinstvenosti“ židovskog holokausta i istodobno se „zaboravilo“ na nacističko nastojanje istrebljenja Roma i hendikepiranih, koji su zajedno sa Židovima, ubijani samo radi svog neodgovarajućeg podrijetla i tjelesnog stanja, a ne zbog ponašanja ili vjerovanja.²⁴

Nameće se pitanje kakav je bio odnos romskih zajednica prema pitanju stradanja svojih sunarodnjaka u Drugom svjetskom ratu. Neki znanstvenici navode kako je među preživjelim Romima prevladala „šutnja“ i „zaborav“ kao način rješavanja psiholoških trauma uzrokovanih ratom. Malobrojna predratna romska inteligencija većinom je prva stradala u ratu, a kod Neroma nije se javio veći znanstveni i drugi interes o ovoj tematici.²⁵ Isabel Fonseca nastoji to objasniti navodeći kako su Romi od svog zaborava na događaje vezane za njihovo stradanje u Drugom svjetskom ratu napravili „umjetnost“, za razliku od Židova koji su daleko odmakli u brizi i obilježavanju stradanja u istom ratu („monumentalna industrija sjećanja“).²⁶ Drugi znanstvenici ističu kako izostanak romskog sjećanja i komemoriranja stradanja ne znači da su oni zaboravili taj dio prošlosti, već ga na drugačiji način interpretiraju.²⁷ Nadalje, neki ističu kako sjećanje Roma ovisi o posebnosti progona svake njihove skupine, o samoj percepciji sjećanja i izgradnji identiteta kod svake romske skupine. Nadalje, navode kako je do „zaboravljanja“ došlo zbog specifičnosti njihovog progona („nedokumentiran“), ali i zbog toga kako se većinsko stanovništvo odnosilo prema njima, te su bili „ušutkani“ u govoru o svom stradanju. S procesom obrazovanja i boljeg društveno – političkog organiziranja, kod Roma se oblikovala politička svijest i svijest o potrebi izgradnje novog „kolektivnog identiteta“. Sve to dovelo je do pojačanog interesa javnosti za problematiku romskog stradanja, a time se isticala i potreba za komemoriranjem njihovih žrtava.²⁸ Iz navedenog se može primijetiti kako je romski socioekonomski i politički marginalan položaj, između ostalih razloga, doprinio potiskivanju sjećanja šire (neromske i romske) javnosti na romske žrtve rata, i s time je povezan izostanak komemorativnih aktivnosti. Imajući navedeno na umu, razumljiv je i izostanak sustavnih državnih komemoracija i postavljanja spomenika romskim žrtvama. No, neke su europske države, poput spomenutog primjera Njemačke, podignule spomenik romskim žrtvama. Među prvima to su učinile gradske vlasti Amsterdama koje su u listopadu 1978. podignule spomenik za „milijun ubijenih Roma i Sinta za vrijeme Drugog svjetskog rata“. Autorica spomenika je Heleen

²³ About, Abakunova, *Introduction*, str. vii.

²⁴ Hancock, *We are the Romani*, 48 – 51; Margalit, *The Justice System*, 330 – 350.

²⁵ Clayton, *Roma: A People*, str. 11.

²⁶ Fonseca, *Sahranite me uspravno*, str. 306.

²⁷ Stewart, *Remembering without Commemoration*, str. 561-582.

²⁸ Kapralski, *The Aftermath of the Roma*, str. 230 – 251.

Levano, a zasluge za njegovo podizanje idu ROM Foundation predvođenoj Koosom Petalom, koji je kao romski vođa 1970-ih lobirao među tamošnjim gradskim vlastima da se Rome uključi u nizozemsko komemoriranje holokausta. Spomenik je nešto manji od dva metra, a prikazuje romsku obitelj (oca, majku i dvoje djece) kako bježi od rata.²⁹ Zanimljivo je kako su nizozemske vlasti zajedno s organizacijom Kuća Ane Frank planirale podići 2015. novi spomenik („Holocaust Memorial of Names“) u kojim bi bilo upisano 102 000 imena Židova te 220 imena Roma i Sinta deportiranih iz Nizozemske za vrijeme Drugog svjetskog rata. Koliko je poznato, kao autor tog spomenika je izabran Daniel Libeskind, a on bi trebao biti otvoren početkom 2018.³⁰ Najviše spomenika posvećenih romskim žrtvama postavljeno je na mjestima bivših nacističkih koncentracijskih logora. Tako je u travnju 1995. podignut spomenik Romima i Sintima u Buchenwaldu na mjestu braka u kojima su bili smješteni romski i sintski logoraši tog najvećeg nacističkog logora u Trećem Reichu. Spomenik se sastoji od brojnih kamena u kojima su upisana imena drugih koncentracijskih logora.³¹ Ovaj spomenik je nadopunjen 2013. kada je tritostinjak mladih Roma postavilo novo kamenje na kojem su upisali imena romskih žrtava.³² Na mjestu bivšeg nacističkog logora Ravensbrück, u kojemu su posebno stradale Romkinje, 1995. je uređena jedna spomen – soba za stradale Sinte i Romeu kojoj se nalazi spomen- ploča s tekstem

„...Mi, narodi Sinta i Roma sjećamo se sa poštovanjem i tugom naših majki, žena i djeca koji su bili ubijeni od SS u koncentracijskom logoru Ravensbrück. Također, sjećamo se svih naših ljudi koji su pali kao žrtve nacističkog genocida na širem ovom području pod vlašću Nationalsocijalizma...“.³³

No, još jedna spomen-ploča podignuta je unutar ovog logora s natpisom „U sjećanje na žrtve Sinta i Roma nacističkog genocida“.³⁴ Unutar Spomen-područja Mauthausen, koji je prije i za vrijeme Drugog svjetskog rata bio nacistički koncentracijski logor, podignut je u svibnju 1998. spomenik Romima i Sintima na prostoru nekadašnjeg kamenoloma, gdje su oni bili izrabljivani za vrijeme rata. Na spomeniku je natpis u kojem se navodi kako je posvećen 500 000 žrtava nacionalsocijalizma, a posebice 450 Romkinja i djece ubijene po dolasku u ovaj logor. Zanimljivo je kako dio spomenika čini željeznička pruga kojom su voženi romski i sintski logoraši.³⁵ Spomen-ploča romskim i sintskim žrtvama podignuta je u blizini Krematorija Mittelbau-Dora.³⁶ Spomen-ploča Romima i Sintima podignuta je u Münchenu u počast 50 000 ubijenih Roma i Sinta u Drugom svjetskom ratu, a na

²⁹ *Gypsy Monument-Memorial of War.*

³⁰ *Dutch Holocaust Memorial of Names.*

³¹ *Buchenwald Memorial to Roma and Sinti.*

³² Više o projektu *Gedenkweg Buchenwaldbahn*, unutar kojeg je ovaj spomenik nadopunjen, vidjeti na: <http://www.gedenksteine-buchenwaldbahn.de/content/homepage.html> (pristupljeno 14.11.2017.).

³³ *Ravensbrück Roma and Sinti Memorial; Ravensbrück Memorial to Roma and Sinti.*

³⁴ *Ravensbrück Roma and Sinti Memorial.*

³⁵ *Mauthausen Roma and Sinti Memorial; Roma and Sinti (Gypsy) Mauthausen Memorial.*

³⁶ *Mittelbau-Dora Memorials.*

njoj je napisano „U sjećanje na ubijene Sinte i Rome u Münchenu 1933 – 1945. Oni su bili žrtve nacionalsocijalističkog genocida u Auschwitzu i drugim logorima“. Zanimljivo je istaknuti kako postavljanje ove spomen-ploče u Münchenu ima dublji značaj, budući da je taj grad bio institucionalno središte progona Sinta i Roma u Njemačkoj.³⁷ U Budimpešti je 2006. podignut spomenik progonjenim i ubijenim Romima u Mađarskoj, a njeni autori su Ákos Maurer Klimes i Tamás Szabó. Ovaj spomenik je bio nerijetko žrtva vandalizma i određenih rasističkih izljeva jednog dijela tamošnjih stanovnika prema Romima.³⁸ Možda najkontraverzniji romski spomenik je onaj podignut 2009. u Letyu na mjestu bivšeg koncentracijskog logora. Autor spomenika je Zdenek Hůla, a sastoji se od granitnih dijelova s natpisom „Žrtvama romskih zatvorenika u logoru Lety“. Problem s ovim spomenikom je što na tom mjestu od 2009. do danas radi svinjska farma što je izazvalo brojne proteste romskih aktivista. Osim reakcija čeških vlasti koje su pozivale na uklanjanje svinjske farme radi vrijeđanja sjećanja na romske žrtve, slično je reagirao 2010. i Europski parlament. Ove godine su češke vlasti otkupile svinjsku farmu čime će se spriječiti daljnje narušavanje³⁹ komemoracijskih aktivnosti.

Osvrt na komemoriranje romskih žrtava Drugog svjetskog rata u socijalističkoj Jugoslaviji, 1945. - 1991.

Poslije Drugog svjetskog rata Hrvatska je postala dio nove jugoslavenske državne zajednice, čije su se vlasti susrele s pitanjem kako oblikovati svoj politički identitet. Odgovor na ovo pitanje pronađen je u korištenju odgovarajućih rituala i simbola, ali i u „proizvodnji nove povijesti“. Na tragu ovog Dunja Rihtman–Auguštin ističe kako je jugoslavenski socijalizam ostvario svoj „simbolički i ritualni svijet“ ističući socijalističku tradiciju, političke simbole i rituale, a sve radi potvrde vlastitog legitimiteta.⁴⁰ Tako je Drugi svjetski rat (Narodnooslobodilačka borba) postao središnje društveno iskustvo čime je ona bila legitimirana kao država tj. kao „polazišna točka i sidrište jugoslavenskog identiteta“. ⁴¹ Jedan od oblika simbola takve politike bili su spomenici, pomoću kojih su jugoslavenske socijalističke vlasti stvarale prostor „kolektivnog pamćenja“ i pritom usmjeravale povijesno sjećanje na „brižljivo probrane napredne osobe i događaje“. ⁴² Ukoliko se usredotočimo na aspekt komemoracija, potrebno je imati na umu promišljanja Paula Connertona koji navodi kako se društveno sjećanje iskazuje komemorativnim ceremonijama, ili drugim riječima, shvaćanje povijesti sačuvano je u riječima i slikama, a ono

³⁷ *Munich memorial for the Roma and Sinti.*

³⁸ *Budapest Roma Holocaust Memorial.*

³⁹ *Reconstruction of the reverent area 2009 – 2010; Lety memorial; Muller, Czech pig farm.*

⁴⁰ Rihtman – Auguštin, *Ulice mog grada*, str. 15.

⁴¹ Sundhaussen, *Jugoslavija i njezine države*, str. 243, 245.

⁴² Brkljačić, Prlenda, *Zašto pamćenje i sjećanje*, str. 10; Rihtman – Auguštin, *Ulice mog grada*, str. 16 - 17.

je vidljivo u komemorativnim ceremonijama.⁴³ U skladu s time je i promišljanja Pierre Nora kako su mjesta pamćenja ostaci i krajnji oblik u kojem opstaje komemorativna svijest unutar historije, čine ih, između ostalog, i spomenici.⁴⁴ Istodobno, jugoslavenske vlasti su kao središnji element legitimacije države i naroda smatrali „oživljavanje žrtava“ pod idejom: „mrtvi kao dokaz za pravo na život“. Cilj takve politike povijesti i sjećanja bio je održavanje uspomena na herojska djela, brutalnost neprijatelja i broj žrtava što je bilo vidljivo u podizanju brojnih spomenika.⁴⁵ Imajući navedeno na umu, nameće se pitanje odnosa jugoslavenskih vlasti prema romskim žrtvama iz Drugog svjetskoga rata, posebice u kontekstu simbolike (npr. podizanja spomenika) ili rituala (npr. održavanja komemoracija).

Kako bi se odgovorilo na prethodno pitanje potrebno je istaknuti kako nije poznato znanstveno istraživanje koje bi obuhvatilo pitanje komemoriranja romskih žrtava u drugim socijalističkim republikama jugoslavenske države. Možda najbliže tome je Andrew Lawer koji u jednom svom radu spominje kako se među tisućama spomenika o NOB-u podignutim u socijalističkom razdoblju nekoliko desetaka spomenika odnosi na stradanje Roma. No, autor pritom ne navodi točno na koje se spomenika ovo odnosi.⁴⁶

Zanimljivo je spomenuti Srbiju kao područje gdje je vjerojatno podignut prvi spomenik Romima u zemljama bivše socijalističke Jugoslavije. Naime, Romi su kao vojnici Srbije sudjelovali u mnogim vojnim operacijama za vrijeme Prvog svjetskog rata. No, zbog sveukupnog romskog sudjelovanja u ratu podignut im je nakon rata u Beogradu dvometarski obelisk s natpisom „U sjećanje na romske žrtve koji su umrli ili ubijeni za vrijeme Rata, 1914. – 1918.“ Uz to, na spomeniku su bila upisana imena ubijenih romskih vojnika, kao i imena onih koji su donirali novac za podizanje spomenika.⁴⁷ Slijedeći poznati spomenik o Romima odnosi se na Stevana Đorđevića Novaka⁴⁸, koji se istaknuo u borbama sa četnicima na širem borskom području. Upravo je u sukobu sa četnicima poginuo na širem području Donje Bele Reke (općina Bor). Zbog svojih ratnih zasluga proglašen je u studenom 1953. (prvim romskim) narodnim herojem, a pritom mu je, zajedno s drugim poginulim partizanima, podignut spomenik u Prevodskom potoku. Komemoracija njemu i drugim partizanskim borcima u čast održava se u srpnju, a organizira senu sklopu općinske manifestaciju „Prevodski potok“. Na komemoraciji sudjeluju

⁴³ Connerton, Paul, *Kako se društva*, str. 10, 107.

⁴⁴ Nora, *Između pamćenja i historije*, str. 28.

⁴⁵ Sundhassen, *Jugoslavija i njezine države*, str. 247 – 248.

⁴⁶ Lawler, *Whose Memorial?*, str. 21.

⁴⁷ Crowe, *A History of the Gypsies*, str. 211-212; ovaj spomenik je vjerojatno bio podignut u beogradskoj četvrti Jatagan-mali.

⁴⁸ Stevan Đorđević Novak (Radičevci/Srbija, 1919. – Donja Bela Reka/Srbija, 10.VII.1943.), vojnik. Nakon završene osnovne škole započeo je obrtničko obrazovanje (izradi košara), koji je napustio zbog materijalnih poteškoća. Nakon toga radio je kao nadničar. Početkom Drugog svjetskog rata priključio se lokalnoj organizaciji Saveza komunističke omladine Jugoslavije. U listopadu 1941. pristupio je Zaglavsko – timočkom partizanskom odredu, gdje se istaknuo kao zapovjednik čete, a od srpnja 1942. djelovao kao zapovjednik Timočke čete; Popović, Đorđević Jovana Stevan Novak, str. 223.

državne i boračke organizacije te romske organizacije. Zanimljivo je kako se o ovom spomeniku brine romska porodica Đorđević čiji su članovi porodice stradali na ovom području, a to ukazuje na određeni izostanak državne brige za romsko komemoriranje.⁴⁹ Njegovim imenom nazvano je Društvo za kulturu i prosvetu Roma Stevan Đorđević Novak sa sjedištem u Boru. Slijedeći spomenik Romima u Srbiji odnosi se na spomenik u Arapovoj Dolini (kraj Leskovca). Spomenik je posvećen ubijenim stanovnicima Arapove doline, među kojima je bilo 293 Roma. Ubojstvo supočinile njemačke okupacijske snage početkom prosinca 1941. kao odmazdu za ubojstvo tri njemačka časnika, a na „preporuku“ lokalnih leskovačkih vlasti. Autor spomenika je Bogdan Bogdanović, koji ga je otvorio u prosincu 1973. Treba napomenuti kako je autor prilikom podizanja spomenika Revoluciji u obližnjem Leskovcu 1971. slučajno čuo priču o masovnom strijeljanju što ga je potaknulo da podigne ovaj spomenik, koji se sastoji od petnaest zelenih kamenih blokova. Općinske leskovačke vlasti su zakonski nadležne za brigu o ovom spomeniku, što one čine nedovoljno dobro, te je okolina spomenika zapuštena i u njegovoj blizini nalazi se razni otpad. No, unatoč tome na ovom mjestu se održavaju komemoracije i to svakog 11. studenog kada je u Srbiji Državni dan sjećanja na romske žrtve Drugog svjetskog rata.⁵⁰

Najviše spomenika o Romima u NOB-u vjerojatno je podignuto u Bosni i Hercegovini. Tako su Romi posebno navedeni na spomeniku žrtvama fašističkog terora u Poljicama Gornjim (u općini Lukavac). Zatim su Romi, zajedno s drugim nacionalnostima, navedeni na spomeniku u Podgrmecu (općina Sanski Most), te na spomeniku u Kuščici (općini Vitez) i spomeniku u Spomen-području Donja Gradina.⁵¹

Od drugih republika bivše socijalističke Jugoslavije poznato je da je u Sloveniji postavljena spomen-ploča o Romima, no tek prošle godine. Tako je prilikom obilježavanja Međunarodnog dana stradanja Roma u Drugom svjetskom ratu 2. kolovoza 2016. u Murskoj Soboti otkrivena spomen-ploča romskim žrtvama holokausta u Drugom svjetskom ratu. Postavili su je Zveza Romov Slovenije zajedno sa slovenskim Ministarstvom kulture i gradskim vlastima Murske Sobote. Tom prilikom je Damjana Pečnik, državna tajnica iz Ministarstva kulture, izjavila kako je otkrićem ove spomen-ploče Slovenija napravila velik korak u razumijevanju razmjera tragičnih događaja iz svoje povijesti.⁵² Također, u obližnjem Evropskom muzejom romske kulture in zgodovine otvorena izložba „Porajmos-genocid nad Romi“.⁵³

⁴⁹ M.C., *Donja Bela Reka*; B.F., *Ciganče, heroj*.

⁵⁰ Lawler, *Whose Memorial?*, str. 17-22.

⁵¹ Podaci o ovim spomenicima u Bosni i Hercegovini proslijedio mi ih je Andrew Lawler, na čemu mu se zahvaljujem.

⁵² Horvat, *V Murski Soboti*.

⁵³ Horvat, *Odkrili spominsko ploščo*.

Komemoriranje romskih žrtava Drugog svjetskog rata u socijalističkoj Hrvatskoj, 1945. - 1991.

Potiskivanje ili marginalizacija sjećanja na stradanje Roma u Drugom svjetskom ratu bila je primjetna i u socijalističkoj Hrvatskoj. Kako bi se razumjela potrebno se ukratko osvrnuti na odnos jugoslavenskih socijalističkih vlasti prema sjećanju na Drugi svjetski rat.

Neki navode kako je jugoslavenska država kontrolirala sjećanje na Narodnooslobodilački rat (dalje NOR) i socijalističku revoluciju kao jedan od njezinih najznačajnijih ideoloških stupova. Tako je ideološki koncept vlasti bio „bratstvo i jedinstvo svih naroda i narodnosti“, koji je ujedno činio bit službenog kolektivnog pamćenja.⁵⁴ Središnja državna institucija koja je imala zadaću čuvanja i njegovanja tradicije i sjećanja na NOR (održavanje grobova, postavljanje spomenika, sakupljanje dokumenta) bio je Savez boraca, osnovan 1947. i kao takav se nametnuo kao „prijenosnik službenih teza o prošlosti“ i „čuvar sjećanja na bratstvo i jedinstvo“.⁵⁵ U takvom ideološkom kontekstu Savez boraca bio je jedno od središnjih tijela koja su nakon rata popisivale žrtve rata, a među njima su se nalazili i Romi. No, potrebno je napomenuti kako je nakon Drugog svjetskog rata u središtu općejugoslavenskog sjećanja bio „partizan“ (borac) kao ratni junak, a marginalizirano je sjećanje na „logorsku žrtvu“. Tek krajem 1950-ih bilo je vidljivo da se žrtve počinju smatrati herojima, a njihovo stradanje smatra se oblikom bezuvjetnog otpora („herojstva“).⁵⁶ Istodobno, metodološki koncept priznavanja statusa žrtava rata podrazumijevao je da su žrtve bile podijeljene na „pale borce“ (partizane) i „žrtve fašističkog terora“ (one poginule od okupatora i domaćih izdajnika od 6. travnja logora). Status žrtava nije priznat onima koji su surađivali s okupatorom (kolaboracionistima), a rangiranje žrtava donosilo je određene socijalne i materijalne povlastice.⁵⁷ Tako je Savez boraca 1950. proveo najobuhvatnije popisivanje žrtava rata, no rezultati nikada nisu u potpunosti objavljeni, jer se nisu uskladili s prethodno iznesenim (službenim) brojem od 1,7 milijuna ubijenih. Između ostalog, značajni problem je činila nedostatna metodologija provođenja popisa. U popisnim upitnicima razlikovale su se žrtve fašističkog terora (upisivani samo oni koji su bili na strani NOB-a), logorske žrtve (samo ne žrtve koje su umrle kao aktivni dio NOB.-a ili njegovi simpatizeri) i „ostali“ (umrli u ratu koji nisu podržavali NOB niti podržavali okupatora i njegove saveznike). Što se tiče Roma oni su zajedno sa Židovima, malom djecom i starcima upisivani u rubriku „ostali“.⁵⁸ No, istodobno se kod Roma isticao značaj Drugog svjetskog rata kao ključno razdoblje za početak njihove emancipacije i ravnopravnosti s ostalim stanovništvom. Marinko Gruić⁵⁹ je u tom kontekstu 1982. istaknuo kako

⁵⁴ Karge, *Sećanje u kamenu*, str. 32; Horvatinčić, *Formalna heterogenost*, 85; Gruić, *Romi – narodnost*, str. 37.

⁵⁵ Karge, *Sećanje u kamenu*, str. 19 – 21, 32.

⁵⁶ Karge, *Sećanje u kamenu*, str. 138, 176 - 179.

⁵⁷ Karge, *Sećanje u kamenu*, str. 36.

⁵⁸ Karge, *Sećanje u kamenu*, str. 37 – 39.

⁵⁹ Marinko Gruić (Trogir, 16. XI. 1927 — Zagreb, 19. II. 1985), novinar, političar. Dio školovanja završio u Trogiru, gimnaziju i studij prava u Zagrebu 1960). Za vrijeme Drugog

„...u Titovoj Jugoslaviji Romi su postali slobodni ljudi i ravnopravni građani. To je za njih bio historijski ., zaokret, konačno su u svojoj zemlji, u svojoj domovini, iako im je matični narod na hiljade kilometra daleko...“.⁶⁰

Iste godine je Gruić naveo kako

“...Romi su se, zajedno s drugim narodima i narodnostima, borili za slobodu. Oni su bili aktivni činilac – subjekt slobode. Na žalost, kraj rata ih je veoma malo dočekalo. Okupator i ustaše su veliku većinu pobili. Dio ih je poginuo u narodnooslobodilačkoj borbi. Žrtve i patnje Roma sve nas obvezuju. I još nešto: patriotski osjećaj, duboka vjernost i ljubav za našu zajedničku socijalističku Jugoslaviju...“.⁶¹

Iz nekoliko prethodno navedenih primjera uočljiva je aktivnost zagrebačkog društva „Rom“ osnovanog 1980. u Zagrebu i može se smatrati jednim od začetaka romske društvene organizacije u Hrvatskoj. Osim predsjednika Rasima Bajrića, jedan od njezinih aktivnijih članova je bio Nadir Deidžo–Nikolić, koji je povremeno u javnosti oštro kritizirao diskriminirajući položaj Roma. Tako je istaknuo kako „...koliko ja znam, samo jedan spomenik romskim žrtvama fašističkog terora podignut od rata naovamo, i to u mom selu Mokrice kraj Bosanske Gradiške, koji sam ja i otkrio 1971. godine. Zar i to nije dokaz da su Romi u socijalističkoj Jugoslaviji građani drugog reda...“.⁶²

Osim njih, poznato je djelovanje i Ališana Samija, koji je kao predstavnik zagrebačkog društva „Rom“ krajem travnja 1981. sudjelovao na radnom sastanku bivših logoraša Stare Gradiške u Staroj Gradiški. On je tom prilikom pozdravio sudionike skupa i izvijestio ih kako njegovo Društvo „Rom“ radi na „evidentiranju što točnije svoje žrtve po ovdašnjim logorima za vrijeme rata“.⁶³ Ovaj podatak je iznimno značajan jer govori o tome da su sami se Romi u Hrvatskoj započeli organizirati i sustavno započeli raditi na problematici stradanja njihovih sunarodnjaka. Nažalost dokumentacija o radu ove zagrebačke organizacije nije poznata, no njezin rad se može smatrati jednim odrazom vremena s početka 1980-ih kada se i u hrvatskoj javnost započeo koristiti pojam „zaboravljenih holokaust“ s ciljem približavanje pitanja marginalizacije romskih žrtava hrvatskoj javnosti. Istodobno s ovom pitanjem, romski aktivisti borili su se za priznavanje Roma kao etničke manjine pod parolom „mi nismo Cigani, mi smo nacija!“.⁶⁴ Istodobno, u hrvatskoj se javnosti pojavljuju prva znanstvena i publicistička djela o stradanju Roma u Drugom svjetskom ratu. Na određen način, poticaj za ova

svjetskog rata pristupio je partizanima i 1943. postao članom Komunističke Partije. Nakon rata radio je kao omladinski i partijski djelatnik, a od sredine 1950-ih radio je kao novinar i urednik u Vjesniku i Komunistu, a istaknuo se direktor Vjesnika (1974. – 1985.). Obavljao je pritom razne partijske funkcije u Zagrebu, posebice kao član Centralnog Komiteta Saveza Komunističke Hrvatske (1965. – 1985.); Stuparić, Marinko Gruić.

⁶⁰ Gruić, *Neka aktualna pitanja*, str. 21.

⁶¹ Gruić, *Romi – narodnost*, str. 21.

⁶² Stanivuković, Čerge duž bulevara, str. 7.

⁶³ Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1241, Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Hrvatske. Republički odbor, 2.5.4 Komisija za bivše političke zatvorenike, ratne zarobljenike, internirane i logoraše, kut. 240, „Kula“ Stara Gradiška, 1. 6. 1981.

⁶⁴ Acković, *Nacija smo a ne Cigani*.

istraživanja bilo je objavljivanje prijevoda djela Christiana Bernadaca *Zaboravljeni holokaust: pokolj Cigana*, koji je 1981. objavila zagrebačka izdavačka kuća Globus. Zagrebački znanstveni Časopis *Naše teme* 1984. objavljuje nekoliko radove Muhameda Hadžijahića i Vaneka Šiftara o stradanju Roma u Bosni i Hercegovini i Sloveniji. Iste godine u Spomen–području Jasenovac održava se Okrugli stol, na kojem Slavica Hrečkovski izlaže istraživanje o stradanju Roma iz Slavonije u tamošnjem koncentracijskom logoru. Dvije godine kasnije Narcisa Lengel-Krizman sudjeluje na Okruglom stolu u Jasenovcu, gdje izlaže o genocidu nad romskim stanovništvom u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.⁶⁵ Ista autorica te godine objavljuje u Časopisu za suvremenu povijest prvi opsežniji historiografski prilog o stradanju Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.⁶⁶ Ovi se znanstveni prinosi mogu smatrati određenom društvenom refleksijom na pitanje stradanja Roma u Drugom svjetskom ratu.

Drugi dio pitanja kulture sjećanja prema romskim žrtvama odnosio se na praksu komemoriranja romskih žrtava, posebice podizanjem spomenika. Neki primjećuju kako se službeno sjećanje „hrani“ ritualima (npr. spomenicima), a za vrijeme socijalističke Hrvatske (1945. – 1990.) ukupno je podignuto oko 6000 spomen obilježja „antifašističkim borcima, nevinim i mučenim žrtvama fašističkog terora“.⁶⁷ Od toga se tek dva spomen-obilježja u socijalističkoj Hrvatskoj odnose na stradanje Roma u Drugom svjetskom ratu. Takav znatan izostanak spominjanja etničnosti žrtava može se objasniti kolektivnom i unitarnom politikom u Jugoslaviji, gdje je bilo zabranjeno isticati posebne nacionalne skupine kao ratne žrtve. Zbog toga su na spomenicima i prilikom komemorativnih aktivnosti korišteni termini poput „žrtve fašističkog terora“. Posljedica takve politike kulture sjećanja bio je „utapljanje“ etničkog predznaka romskih žrtava u „masu drugih (fašističkih) žrtava“. Romski etnički identitet mogao se prepoznati dobrim poznavanjem žrtava putem prezimena i mjesta stanovanja, kao što to pokazuje primjer na širem virovitičkom području.⁶⁸ Bivši ustaški koncentracijski logor Jasenovac tek je krajem 1960-ih pretvoren u Spomen–područje i u početku je i na ovom području bilo potisnuto (marginalizirano) sjećanje na romske žrtve.⁶⁹ No, s jačanjem i sve aktivnijim djelovanjem romskih udruga, napose iz Srbije, kao i javnim djelovanjem istaknutih romskih pojedinaca, poput Slobodana Berberskog, Saita Balića i Rajka Đurića, počelo se u hrvatskoj javnosti spominjati i stradanje romskih žrtava.⁷⁰

Prvi primjer podizanja spomenika posvećenog romskim žrtvama Drugog svjetskog rata u socijalističkoj Hrvatskoj je onaj u selu Uštice, u neposrednoj blizini Spomen–područja Jasenovac. Ukratko treba podsjetiti kako su Uštice prije Drugog svjetskog rata bile selo s pretežnim srpskim stanovništvom, koje je početkom svib-

⁶⁵ Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1241, Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Hrvatske. Republički odbor, 2.5.2.7 Obilježavanje spomenika i spomen grobnica, kut. 176, Jasenovac 1986. g., *Okrugli stol Jasenovac 1986*.

⁶⁶ Vojak, *O proučavanju Roma*, 232 – 233.

⁶⁷ Banov, *Hrvatsko kiparstvo*, str. 681; Karge, *Sećanje u kamenu*, str. 137.

⁶⁸ Šteković, *Romi u virovitičkom kraju*, str. 10 – 11, 28 – 33, 36, 47 – 49.

⁶⁹ Radonić, *Univerzalizacija holokausta*, str. 53 – 62; Acković, *Uštica – najveći romski grad*, str. 45 – 62; Papo, *Romsko stradanje*, str. 6 – 7.

⁷⁰ Acković, *Nacija smo a ne Cigani*; Vojak, *O proučavanju Roma*, str. 229 – 230.

nja 1942. iseljeno, nakon čega je bio dio ustaškog jasenovačkog logora u kojem su većinom bili ubijeni i mučeni Romi zbog čega mjesto i nosi naziv „ciganski logor“ i/ili „cigansko groblje“.⁷¹ Lokalitet Uštica je unutar Spomen–područja Jasenovac otvorio Pero Car, predsjednik SUBNOR-a Hrvatske, početkom srpnja 1971. s riječima „...pred nama su stravična svjedočanstva ti nasilja: stalna opomena da se sve to ne ponovi... (...)...to mjesto koje su smrtovođe izabrale 1941. godine za najstrašnije mučilište, gdje je bilo šest logora, ovog srpnja na godišnjicu Dana boraca dobiva definitivni oblik spomen – područja... (...)... sjetimo se s pijetom onih koji su pali ovdje i na drugim mjestima... (...)...njihove smrti stvorile su u nama neprestanu obvezu da se borimo za bratstvo i jedinstvo...“.⁷²

Tom prilikom je postavljena betonska spomen–ploča i to na betonsko postolje dimenzija 101x101 cm. Na samoj spomen–ploči napisan je tekst:

„...Pun je sila svijet
al ništa od čovjeka
jače nije.
Romsko groblje
1942 – 1945.
Broj grobnica 21
Ukupna površina grobnica 1218 m²
Ukupna površina groblja 4292 m²
Spomen-područje Jasenovac...“.⁷³

Tada je bila ukupno evidentirana 21 grobnica na 4700 m².⁷⁴ Među prvim masovnim komemorativnim posjetima u Ušticama zabilježen je onaj početkom srpnja 1982. kada ga je posjetilo dvjestotinjak članova kulturno–prosvjetnog društva “Rom” iz Zagreba. Tom prilikom je Rasim Bajrić, predsjednik Skupštine Roma iz Zagreba, istaknuo kako

“...pod ustaškim pritiskom u Jasenovcu su željeznicom, u teretnim vagonima dopremali Rome iz svih krajeva Jugoslavije. Odmah po dolasku u logor vršili su likvidacije Cigana smatrajući ih kukavicama i iz bojazni da ne počinju bježati... (...)...u ovoj našoj grupi nalaze se mnogi čiju su najbliži tu poginuli, jer na ovom mjestu su ginuli naši očevi, majke, djeca, sestre, braće, rođaci i prijatelji. Tko je u stanju da opiše pakleni košmar jasenovačkog logora smrti? Tko je u stanju da opiše bezbrojne drame pojedinaca, grupa... (...)...ali te čudovišne zločine ne smije da proguta tama ljudskog zaborava, prvenstveno iz socijalno moralnih razloga, socioloških, naučno istorijskih i konačno čovječanskih razloga. Taj ambis u koji su strpane stotine hiljade ljudi, to ludilo koljačkih bandi, taj moralni i društveni krah fašizma ne smije ostati zaboravljen...”.⁷⁵

Uštica kao mjesto sjećanja na romske žrtve bilo je u 1980-im predviđeno za daljnje („konačno“) uređenje i to na način da su predviđena nova istraživanja

⁷¹ Arhiva Spomen-područja Jasenovac, nerazvrstani dokumenti, Ana Požar, Informacija o radu i razvoju Spomen – područja Jasenovca. Jasenovac, 1985., str. 3; Acković, *Uštica – najveći romski grad*, str. 45 – 62.

⁷² Popović, *Žrtve Jasenovca*, str. 3.

⁷³ Uštica.

⁷⁴ Uređene grobnice u Ušticu. *Poruke* 2 (1971), br. 2 (3), str. 6.

⁷⁵ Romi u posjeti spomen – području Jasenovac, *Poruke* 11 (1982), br. 1 (16), str. 6.

prostora s ciljem otkrivanja novih grobnica, a namjeravalo se „ogradingroblje i izraditi adekvatno obilježje“.⁷⁶ Nakon toga je ovaj lokalitet bio na određeno razdoblje zapušten sve do 2012., kada se na njemu započelo obilježavati Međunarodni dan sjećanja na romske žrtve Pojramosa/Holokausta (od 2017. Međunarodni dan sjećanja na romske žrtve genocida u Drugom svjetskom ratu/Samudaripen).⁷⁷

Potrebno je spomenuti spomenik o romskom stradanju u Drugom svjetskom ratu, koji je podignut 1970. u selu Žeravice (u blizini Bosanske Gradiške). Spomenik je podignuo tamošnji općinski SUBNOR na temelju prikupljenih sredstava lokalnih poduzeća („Potkozarje“, „Radnik“, „Vodoprivredno poduzeće „Sava““), a Dragan Kotur je spomenik projektirao i izradio. Tom prilikom su tamošnji Romi izjavili kako „...Nemamo riječi da se zahvalimo za sve ovo Savezu udruženja boraca, našoj općini, našim susjedima i komšijama. Ovo je prvi slučaj u zemlji da se podiže posebno obilježje žrtvama naše narodnosti. To je, bez sumnje, veliko hvala za ono što su Romi dali za Narodnooslobodilački pokret i današnjicu...“.⁷⁸

Ovaj spomenik obilježava stradanje Roma u tom selu u rujnu 1944., kada su ustaške vlasti iz njega deportirale 611 Roma u jasenovački koncentracijski logor, iz kojeg nitko nije preživio. Manji dio Roma uspio je pobjeći od deportacija, pritom je dio njih pristupio partizanskom pokretu. Na spomeniku je napisano „...Ja, vječni kameni simbol podsjećam te, dragi posjetioče, na 611 Cigana koji padoše kao žrtve fašističkog terora...“.⁷⁹

Ovaj spomenik su održavali tamošnji „mladi Romi“, a godišnje se na njegovom mjestu održavale komemoracije na kojima su prisustvovali Romi iz drugih Republika socijalističke Jugoslavije. O jednoj takvoj komemoraciji izvijestila je *Arena* u kolovozu 1985., kada je na njoj sudjelovao Rasim Bajrić, predsjednik zagrebačkog društva „Rom“ i Franjo Gossain, član Republičkog odbora SUBNOR-a Hrvatske. Bajrić se u svom govoru osvrnuo na dobar društveni i gospodarski položaj tamošnjih Roma, dok je Gossain govorio o svom sjećanju na stradanje Roma u Istočnoj Slavoniji.⁸⁰ Bajrić se kao predsjednik zagrebačkog društva „Rom“ u siječnju 1980. obratio dopisom Republičkoj konferenciji SUBNOR-a u Zagrebu, navodeći kako se u selu Žeravica kod Bosanske Gradiške nalazi „jedini spomenik Romima palim u narodnooslobodilačkom ratu“ te

„...budući da se spomenik zbog pomanjkanja financijskih sredstava ne održava na zadovoljavajući način, kao se održavaju i ostali spomeni vezani uz narodnooslobodilačku borbu, obraćamo vam se s molbom da u okviru svojih mogućnosti razmotrite financiranje za uređenje navedenog spomenika...“.⁸¹

⁷⁶ Arhiva Spomen područja Jasenovac, nerazvrstani dokumenti. Informacija o radu Spomen – područja Jasenovca. Jasenovac: Spomen – područje Jasenovac, 1986., str. 3.

⁷⁷ Vojak, *Međunarodni dan sjećanja*, str. 247 – 250; Vojak, *Feljton iz zaboravljene povijesti*, str. 30.

⁷⁸ Šerbula, U bosanskohercegovačkom selu, str. 6.

⁷⁹ Ločar, *Romi ipak ne zaboravljaju*, str. 22 – 23.

⁸⁰ Ločar, *Romi ipak ne zaboravljaju*, str. 23.

⁸¹ Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1241, Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Hrvatske. Republički odbor, 2.5.2.7 Obilježavanje spomenika i spomen grobnica, kut. 187, Spomenici 1984. g., br. 156/84.

Na ovaj dopis je reagirao Vjekoslav Duda, kao tajnik Komisije za njegovanje i razvijanje tradicija NOB i tekovina revolucije, 27. veljače 1984. On je izvijestio o dopisu oko spomenika u selu Žeravica Republički odbor SUBNOR-a Bosne i Hercegovine u Sarajevu i pritom tražio više informacija o ovoj „akciji“.⁸² U analiziranom arhivskom fondu (Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Hrvatske) nisu pronađeni drugi relevantni dokumenti vezani uz ovu inicijativu zagrebačkog društva „Rom“. Usprkos problemima u održavanju spomenutog spomenika, tamo se i dalje obilježavaju komemoracije u spomen na romske žrtve.⁸³

Postajali su određeni prijedlozi (inicijative) za postavljanje spomenika romskim žrtvama i na drugim područjima socijalističke Hrvatske. Prva poznata takva inicijativa odnosila se na Savez boraca Budimci (općini Podgorač), koji se krajem travnja 1961. obratio Glavnom odboru Saveza boraca NOR NR Hrvatske s molbom da da oni sudjeluju u jednom dijelu materijalnih troškova za podizanje „spomenika palim borcima NOR i žrtvama fašističkog terora Budimaca“. U istom dopisu su među tim žrtvama spomenuti i Romi kao suradnici NOR-a, a pritom je navedeno kako za njih nema „točnih podataka“.⁸⁴ Slijedeća inicijativa vezana uz podizanje spomenika stradalim Romima u Drugom svjetskom ratu odnosi se na spomenik u selu Skakavac. Općinski odbor SUBNOR-a Hrvatske Karlovac je u dopisu od svibnja 1975. Republičkom odboru SUBNOR-a Hrvatske izvijestio o spomenicima na njegovom području te je istaknuo da oni planiraju, između ostalog, za iduću godinu obilježavanje stradanje srpskog i romskog stanovništva početkom siječnja 1942.⁸⁵ U narednim godinama nastavilo se raspravljati o potrebi podizanja spomenika u Skakavcu, posebice u kontekstu pitanja njegova održavanja.⁸⁶ Zanimljivo je spomenuti inicijativu županjskog Općinskog odbora Saveza udruženje boraca NOR-a, koji se krajem svibnja 1985. pismeno obratio Komisiji za njegovanje i razvijanje tradicije iz NOB-a i tekovina revolucije pri Republičkom odboru SUBNOR-a SR Hrvatske, u kojem je izvijestio o zaključcima sastanka sredinom svibnja iste godine Odbora za obilježavanje značajnih historijskih događaja i ličnosti, Općinskog odbora SUBNOR-a Županja, Koordinacijski odbor i Općinskog komiteta za društvene djelatnosti. Jedan od zaključaka bio je da se na njihovom (županjskom) području podigne „adekvatno“ spomen–obilježje tamošnjim stradalim Romima.⁸⁷ Kako nije poznato da se na županjskom

⁸² Isto, br. 05-156784

⁸³ *Obilježavanje 4. jula*; M.V., *Obilježeni 4. Jul*.

⁸⁴ Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1241, Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Hrvatske. Republički odbor, 2.5.2.7 Obilježavanje spomenika i spomen grobnica, kut. 182, Spomenici 1961. g., br. 528, 1961. IV. 25.

⁸⁵ Državni arhiv u Karlovcu, HR-DAKA-507, Odbor SUBNOR-a Hrvatske Zajednice općina Karlovac, kut. 46, Opći spisi 1975. (1 – 159), SUBNOR SR Hrvatske, Općinski odbor Karlovac, br. 166/75., 12. 5. 1975.

⁸⁶ Državni arhiv u Karlovcu, HR-DAKA-507, Odbor SUBNOR-a Hrvatske Zajednice općina Karlovac, kut. 51, Opći spisi 1980. (1 – 193), br. 2/80., Kategorizacija spomenika.

⁸⁷ Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1241, Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Hrvatske. Republički odbor, 2.5.2.7 Obilježavanje spomenika i spomen grobnica, kut. 188, 337/86, Općinski odbor SUBNOR-a Županja.

području podigao slični spomenik romskim žrtvama, može se zaključiti kako je ova inicijativa županjskih organizacija bila neuspješna.

Nadalje, potrebno je spomenuti kako su se na nekim spomenicima navodila imena i prezimena Roma, no ne i njihova romska nacionalnost. Luka Šteković pisao je o nekoliko spomenika romskim žrtvama na širem virovitičkom području. Tako navodi kako je na spomeniku palim borcima i žrtvama fašističkog terora u Golom Brdu podignutom u srpnju 1976., među ostalim, navedeno 127 osoba iz romskih porodica Oršoš, Kalanjoš i Stojanović. Slično je navedeno dvadeset ubijenih članova romske obitelji Stefanović na spomeniku u Turanovcu (spomenik podignut u listopadu 1961.), 35 članova romske porodice Stevanović na spomeniku u Pčeliću, 12 ubijenih Roma iz porodice Stevanović na spomeniku u Suhopoljskoj Borovi (spomenik podignut u srpnju 1955.).⁸⁸ Spomen–kosturnica palim borcima NOR-a i žrtvama fašističkog terora podignuta je u selu Lepavina (u okolici Koprivnice) krajem srpnja 1959. Na ovom spomeniku navedeno je 20 ubijenih članova iz romske porodice Oršoš kao žrtve fašističkog terora.⁸⁹

Zaključak

Romsko stanovništvo gotovo je bilo istrebljeno kao posljedica rasističke politike ustaških vlasti u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Razmjeri stradanja su takvi da je ovo stanovništvo tek sedamdeset godina kasnije demografski dostiglo broj stanovnika iz razdoblja između dva svjetska rata. Istraživanje u ovom radu obuhvatio je jedan aspekt odnosa vlasti prema tom stradanju, a on se odnosio na pitanje komemoriranja romskih žrtava u socijalističkoj Hrvatskoj. U kraćem osvrtu na pitanje odnosa nekih europskih država prema komemoriranju romskih žrtava primjetno je bilo njihovo potiskivanje (marginalizacija) i nedovoljno obilježavanje što se počelo mijenjati tek od 1980-ih. To je dovelo do postavljanja tek nekoliko spomenika romskim žrtvama u Europi, od kojih se ističe spomenik romskim i sintskim žrtvama 2012. u Berlinu. Slično potiskivanje komemoriranja romskih žrtava bilo je primjetno i u socijalističkoj Jugoslaviji, gdje je tek na nekoliko spomenika navedena romska nacionalnost. U Hrvatskoj je spomen – ploča romskim žrtvama podignuta tek 1971. u Ušticama, u sklopu Spomen–područja Jasenovac. Zanimljiv je i slučaj bosanskohercegovačkog sela Žeravica, gdje su sami Romi podigli i održavali spomenik svojim ubijenim sunarodnjacima. U drugim slučajevima, gotovo u pravilu, romskim žrtvama bila je izbrisana nacionalnost i ona je bila uklopljena u obrazac „žrtava fašističkog terora“. Takav odnos prema romskim žrtvama naslanjao se na službeni ideološki obrazac „bratstva i jedinstava“ koji je isključivao isticanje nacionalnosti žrtava. Iz navedenog može se zaključiti kako je poslijeratna marginalizacija romskih žrtvama prevladavala u socijalističkoj Hrvatskoj što je bio još jedan odraz njihovog marginalnog društvenog položaja. Obrazac zanemarivanja komemoriranja romskih žrtava nastavio se i u

⁸⁸ Šteković, *Romi u virovitičkom kraju*, str. 10, 28- 29, 31.

⁸⁹ *U Malim Grabričanima podignut spomenik*, str. 2; Horvatić, *Spomenici NOB-a*, str. 46.

razdoblju Republike Hrvatske i to sve do unazad nekoliko godina kada se u Ušticama započeo obilježavati Međunarodni dan sjećanja na romske žrtve.

Izvori i literatura

Izvori

Arhiva Spomen- područja Jasenovac, nerazvrstani dokumenti.

Državni arhiv u Karlovcu, HR-DAKA-507, Odbor SUBNOR-a Hrvatske Zajednice općina Karlovac. Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1241, Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Hrvatske. Republički odbor, 2.5.4 Komisija za bivše političke zatvorenike, ratne zarobljenike, internirce i logoraše.

Internetski izvori

B.F., „Ciganče, heroj sa Prevodskog potoka“, Medija centar Bor, 14.07.2014., dostupno na <http://www.mc.kcbor.net/2014/07/14/cigance-heroj-sa-prevodskog-potoka/> (pristupljeno 11.11.2017.).

Buchenwald Memorial to Roma and Sinti, dostupno na <https://romaandtheholocaust.weebly.com/monuments.html> (pristupljeno 14.11.2017.).

Dutch Holocaust Memorial of Names, dostupno na <https://www.holocaustnamenmonument.nl/en/holocaust-memorial-of-names/dutch-holocaust-memorial-of-names/> (pristupljeno 14.11.2017.).

Gypsy Monument-Memorial of War, dostupno na <https://romaandtheholocaust.weebly.com/monuments.html> (pristupljeno 14.11.2017.).

Horvat, Kristijan Odkrili spominsko plošću bodočega muzeja romske, judovske in evangeličanske kulture, sobotainfo.com, 03.08.2016., dostupno na <https://sobotainfo.com/novica/lokalno/odkrili-spominsko-plosco-bodocega-muzeja-romske-judovske-evangelicanske-kulture> (pristupljeno 11.11.2017.).

Horvat, Sandi, V Murski Soboti odkrili spominske plošće romskim žrtvama genocida, RTV SLO, 03.08.2016., dostupno na <https://www.rtvlo.si/lokalne-novice/prekmurje/v-murski-soboti-odkrili-spominske-plosce-romskim-zrtvam-genocida/399506> (pristupljeno 11.11.2017.).

Kuhla, Karoline, A Monument to the Porajmos Sinti and Roma Holocaust Victims Remembered in Berlin; Spiegel Online, dostupno na <http://www.spiegel.de/international/germany/monument-to-sinti-and-roma-murdered-in-the-holocaust-opens-in-berlin-a-863212.html> (pristupljeno 31.10.2017.).

Lety memorial, dostupno na <https://romaandtheholocaust.weebly.com/monuments.html> (pristupljeno 14.11.2017.).

M.C., Donja Bela Reka danas slavi ‚Prevodski Potok‘, Medija centar Bor, 12.07.2011., dostupno na <http://www.mc.kcbor.net/2011/07/12/donja-bela-reka-danas-slavi-prevodski-potok/> (pristupljeno 11.11.2017.).

M.V., Obilježen 4. Jul – Dan boraca u Gradišci, Glas Srpske, dostupno na <http://www.glas-srpske.com/drustvo/panorama/Obiljezen-4-Jul-Dan-boraca-u-Gradisci/lat/187657.html> (pristupljeno 30.10.2017.).

Mauthausen Roma and Sinti Memorial, dostupno na <https://romaandtheholocaust.weebly.com/monuments.html> (pristupljeno 14.11.2017.).

Mittelbau-Dora Memorials, dostupno na <http://fcit.usf.edu/holocaust/GALL34R/DORAML06.HTM> (pristupljeno 14.11.2017.).

- Muller, Robert, Czech pig farm to quit WW2 Roma concentration camp site, reuters.com, 17.08.2017., dostupno na <https://www.reuters.com/article/us-czech-roma/czech-pig-farm-to-quit-ww2-roma-concentration-camp-site-idUSKBN1AN1RL> (pristupljeno 14.11.2017.).
- Munich memorial for the Roma and Sinti, dostupno na <https://romaandtheholocaust.weebly.com/monuments.html> (pristupljeno 14.11.2017.).
- Obilježavanje 4.jula - Dana Borca u Mjesnoj zajednici Žeravica u Gradišci, Radio Gradiška, dostupno na <http://radiogradiska.net/Drustvo-Gradiska/obiljeavanje-4jula-dana-boraca-u-eravici-u-optini-gradika.html> (pristupljeno 30.10.2017.).
- Ravensbrück Roma and Sinti Memorial, dostupno na <http://fcit.usf.edu/holocaust/GALL34R/ROMA03.HTM> (pristupljeno 14.11.2017.).
- Ravensbrück Memorial to Roma and Sinti, dostupno na <https://romaandtheholocaust.weebly.com/monuments.html> (pristupljeno 14.11.2017.).
- Reconstruction of the reverent area 2009 - 2010, dostupno na http://www.lety-memorial.cz/reconstruction_en.aspx (pristupljeno 14.11.2017.).
- Roma and Sinti (Gypsy) Mauthausen Memorial, dostupno na <http://fcit.usf.edu/holocaust/GALL34R/MAUT22.HTM> (pristupljeno 14.11.2017.).
- Stuparić, Darko, Marinko Gruić, *Hrvatski biografski leksikon*, <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=8077> (pristupljeno 02.11.2017.).
- Uštica, Spomen – područje Jasenovac, dostupno na <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5961> (pristupljeno 02.11.2017.).

Literatura

- About, Ilsen, Abakunova Anna, „Introduction“, u: *Annotations to the Bibliography on the Genocide and Persecution of Roma and Sinti*. Berlin: International Holocaust Remembrance Alliance, 2016., vii – viii.
- Acković, Dragoljub, „Uštica – najveći romski grad mrtvih“, u: *Okrugli sto Odgovornost države Hrvatske za izvršeni genocid nad srpskim narodom i drugim narodima u periodu 1941 – 1945. i 1991. – 1995. godine (Okrugli stol – Beograd, 9. marta 2007.)*, ur. Smilja Tišma. Beograd: Pešić i sinovi, 2007., str. 45 – 62.
- Acković, Dragoljub, *Nacija smo a ne Cigani: pregled aktivnosti romskih i neromskih društvenih i političkih organizacija i pojedinaca o romskoj problematici u nekadašnjoj i sadašnjoj Jugoslaviji*. Beograd: Rrominterpress, 2001.
- Baić, Dušan. *Kotar Vrginmost u NO borbi: 1941-1945*. Vrginmost: Općinski odbor Saveza boraca, 1980.
- Banov, Ive Šimat, *Hrvatsko kiparstvo od 1950. do danas*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2013.
- Biondich, Mark „Persecution of Roma-Sinti in Croatia, 1941–1945“, u: *Roma and Sinti. Under-Studied Victims of Nazism*, ur. Paul A. Shapiro, Robert M. Ehrenreich (Washington: United States Holocaust Memorial Museum, Center for Advanced Studies, 2002), str. 33 – 48.
- Blumer, Nadine, Disentangling the Hierarchy of Victimhood. Commemorating Sinti and Roma and Jews in Germany’s national narrative, u: *The Nazi Genocide of the Roma: Reassessment and Commemoration*, ure. Anton Weiss – Wendt, New York – Oxford: Berghahn, 2013, str. 205-228.
- Brearley, Margaret, The Persecution of Gypsies in Europe, *American Behavioral Scientist*, 45 (2001), br. 4, str. 588 – 599.
- Brkljačić, Maja, Prlenda, Sandra, Zašto pamćenje i sjećanje?, u: *Kultura pamćenja i historija*, ur. Maja Brkljačić, Sandra Prlenda. Zagreb: Golden marketing, 2006, str. 7 – 18.
- Bulajić, Milan, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, knj. 2. Beograd: Rad, 1988.

- Clayton, Martyn, *Roma: A People on the Edge*. Braiswick: Felixstowe, 2002.
- Connerton, Paul, *Kako se društva sjećaju*. Zagreb: Izdanja Antibarbarus, 2004.
- Crowe, David M. *A History of the Gypsies of Eastern Europe and Russia*. New York: St. Martin's Griffin, 1996.
- Čulinović, Ferdo, *Okupatorska podjela Jugoslavije*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1970.
- Dupalo, Adam, *Banija i Sisak u NOP-u 1941: događaji, svjedočanstva, dokumenti*. Zagreb: Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, 2014.
- Fonseca, Isabel, *Sahranite me uspravno: Cigani i njihov put*. Zagreb: Naklada Pelago.
- Geiger, Vladimir, Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili "okupatori i njihovi pomagači" Brojiddbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi). *Časopis za suvremenu povijest*, 43 (2011), br. 3, str. 699-749.
- Goldstein, Ivo, *Hrvatska 1918-2008*. Zagreb: Novi Liber; Europapress holding, 2008.
- Gruić, Marinko, Romi - narodnost: Socijalna emancipacija i nacionalni afirmacija bivših nomada, *Večernji list*, 28.08. 1982, br. 1, str. 37.
- Gruić, Marinko. Romi: Neka aktualna pitanja socijalne emancipacije i nacionalne afirmacije, u: *Lipovljanski susreti '82*, ur. Jovan Mirković, Lipovljani: Organizacijski odbor Lipovljanskih susreta, 1982, str. 21 – 38.
- Hancock, Ian, *We are Romani people/ Ame sam e Rromane džene*. Hatfield: University of Herfordshire Press, 2012.
- Horvatić, Franjo, *Spomenici NOB-a općine Koprivnica*. Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 1987.
- Horvatinčić, Sanja, Formalna heterogenost spomeničke skulpture i strategije sjećanja u socijalističkoj Jugoslaviji, *Anali Galerije Antuna Augustinčića*, Vol. 31(2011), str. 81-106.
- Hrečkovski, Slavica, Progoni i deportacije slavonskih Roma u koncentracioni logor Jasenovac, u: *Okrugli stol 21. travnja 1984.*, ur. Dobrila Borović. Jasenovac: Spomen-područje Jasenovac, 1985., 35 - 38.
- Ivezić, Mladen *Jasenovac: brojke*. Zagreb: Vlastita naklada, 2003.
- Kapralski, Slawomir, *The Aftermath of the Roma Genocide: From Implicit Memories to Commemoration*, u: *The Nazi Genocide of the Roma*, ur. Anton Weiss – Wendt. New York – Oxford: Beghahn, 2013., str. 230 – 251.
- Karge, Hejke [Karge, Heike], *Sećanje u kamenu: okamenjeno sećanje?* Beograd: Biblioteka XX vek.
- Lawler, Andrew. Whose Memorial? The Arapova Dolina Monument in Leskovac, Serbia, *Roma Right Journal*, 1 (2016), 17 – 22.
- Lengel-Krizman, Narcisa. *Genocid nad Romima: Jasenovac 1942*. Jasenovac: Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, 2003.
- Lončar, Drago, Romi ipak ne zaboravljaju. *Arena*, 7.8.1985., br. 1285, str. 22 – 23.
- Lutz, Brenda Davis, Gypsies as Victims of the Holocaust, *Holocaust and Genocide Studies*, 9 (1995.), br. 3, str. 346 – 359.
- Margalit, Gilad. The Justice System of the Federal Republic of Germany and the Nazi Persecution of the Gypsies, *Holocaust and Genocide Studies*, 11 (1997.), br. 3, str. 330 – 350.
- Margalit, Gilad. The Justice System of the Federal Republic of Germany and the Nazi Persecution of the Gypsies, u: *The Nazi Genocide of the Roma: Reassessment and Commemoration*, ur. Anton Weiss – Wendt. New York – Oxford: Berghahn, 2013, str. 181 – 204.
- Martins – Heuss, Kirsten, Genocide in the 20th Century: Reflections on the collective identity of German Roma and Sinti (Gypsies) after National Socialism, *Holocaust and Genocide Studies*, 4 (1989.), br.2, str. 193–211.
- Milošević, Slobodan D. *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945. godine*. Beograd: IRO Narodna knjiga; Institut za savremenu istoriju, 1981.

- Mrkoci, Vladimir, Vladimir, Horvat, *Ogoljela laž logora Jasenovac*. Zagreb: Naklada E. Čić, 2008.
- Nora, Pierre, Između pamćenja i historije. Problematika mjesta, u: *Kultura pamćenja i historija*, ur. Maja Brkljačić, Sandra Prlenda. Zagreb: Golden marketing, 2006, str. 21 – 43.
- Pavličević, Dragutin, *Povijest Hrvatske*. Zagreb: Naklada Pavičić, 2007.
- Papo, Bibijana, Romsko stradanje u Jasenovcu još se ne obilježava na pravi način. Intervju dr. Dragoljub Acković, *Romi.hr*, 1(2016), br. 3, str. 6 – 7.
- Popović, Jovo, Žrtve Jasenovca – zalog bratstva i jedinstva. *Vjesnik*, 03.07.1972., str. 3.
- Popović, Slobodan, Đorđević Jovana Stevan Novak, u: *Narodni heroji Jugoslavije*, sv. 1 (A – M), ur. Petar Kačavenda, Dušan Živković, Beograd – Titograd: Partizanska knjiga, Narodna Knjiga – *Pobjeda*, 1982.
- Radonić, Ljiljana, Univerzalizacija holokausta na primjeru hrvatske politike prošlosti i spomen-područja Jasenovac, *Suvremene teme*, 3 (2010), br. 1, str. 53 – 62.
- Rihtman – Auguštin, Dunja, Ulice mog grada: Antropologija domaćeg terena. Beograd, 2000.
- Romčević, Bogdanka Žrtve fašističkog terora i rata s područja kotara Vojnić 1941-1945., u: *Kotar Vojnić u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji*, ur. Đuro Zatezalo. Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1989., str. 1178 – 1325.
- Romi u posjeti spomen – području Jasenovac, *Poruke* 11 (1982), br. 1 (16), str. 6.
- Sandner, Peter (2009). Kazneno zakonodavstvo koje je proizašlo iz progona Sinta i Roma, u: *Romi u Drugom svjetskom ratu: Završno poglavlje*, sv. 3, ur. Donald Kenrick. Zagreb: Ibis-grafika, str. 175 – 194.
- Sinte*, *Historical Dictionary of the Gypsies (Romanies)*, ur. Donald Kenrick. Lanham -Toronto-Plymouth: 2007, str. 247.
- Stanivuković, P. Čerge duž bulevara. *Večernje novosti*, 17.03. 1990., str. 7.
- Stewart, Michael, Remembering without Commemoration: The Mnemonics and Politics of Holocaust Memories among European Roma, *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, 10 (2004), br. 3, str. 561-582.
- Sundhaussen, Holm, Jugoslavija i njezine države sljednice. Konstrukcija, destrukcija i nova konstrukcija „sjećanja“ i mitova, u: *Kultura pamćenja i historija*, ur. Maja Brkljačić, Sandra Prlenda. Zagreb: Golden marketing, 2006, str. 239 – 284.
- Šerbula, Gojko, U bosanskohercegovačkom selu Mokricama Spomenik Romima, *Četvrti jul*, 4.8.1970., str. 6.
- Šteković, Luka, *Romi u virovitičkom kraju*. Beograd: Radnička štampa, 1998.
- Taylor, Becky, *Another Darkness, Another Dawn, A History of Gypsies, Roma and Travellers*. London: Reaktion Books, 2015.
- Tomasevich, Jozo, *Rat i revolucija u Jugoslaviji: okupacija i kolaboracija: 1941-1945*. Zagreb: EPH; Novi liber, 2010.
- Tri socijalno-politička problema, *Hrvatsko jedinstvo*, 3.5.1941., 1.
- U Malim Grabričanima podignut spomenik, *Glas Podravine*, 1.8.1959., br. 30, str. 2.
- Uređene grobnice u Uštici. *Poruke* (1971), br. 2(3), str. 6.
- Vojak, Danijel „Iz povijesti Roma u 18. stoljeću: Nikola Škrlec Lomnički o Romima u spisima Status actualis, Projectum i Descriptio“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 31 (2013), str. 197-215.
- Vojak, Danijel, Romi u popisima stanovništva iz 1921. i 1931. na području Hrvatske, *Migracijske i etničke teme*, 20 (2004), br. 4: 447-476.
- Vojak, Danijel, Zakonsko reguliranje položaja romskog stanovništva na području banske Hrvatske, 1873.-1918. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 37 (2005), str. 145-162.
- Vojak, Danijel, O proučavanju Roma u hrvatskoj znanosti i kulturi ili postoji li hrvatska romologija? *Historijski zbornik*, 63 (2012), br. 1, str. 215 – 240.

- Vojak, Danijel, *U predvečerje rata: Romi u Hrvatskoj 1918. - 1941.* Zagreb--Romsko nacionalno vijeće, Udruga za promicanje obrazovanja Roma u Republici Hrvatskoj, Kali Sara⁴, 2013.
- Vojak, Danijel, Međunarodni dan sjećanja na romske žrtve holokausta Jasenovac, 2. kolovoza 2012. *Povijest u nastavi*, 10 (2014), br. 20 (2), str. 247-250.
- Vojak, Danijel. Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, u: *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. - 1945.*, ur. Danijel Vojak, Bibijana Papo, Alen Tahiri. Zagreb: Institut društvenih znanosti, Ivo Pilar⁴, Romsko nacionalno vijeće: 2015, str. 17 – 59.
- Vojak, Danijel, *Romi u Prvom svjetskom ratu u Hrvatskoj 1914. - 1918.* Zagreb: Romsko nacionalno vijeće, 2015.
- Vojak, Danijel, Feljton iz zaboravljene povijesti Roma u hrvatskoj (IV dio): Od etničke grupe do parlamentarne zastupljenosti, *Romi.hr*, 2 (2016), br. 4, str. 30.
- Vukobratović, Božo, Teror i zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača na Kordunu 1941, u: *Simpozij o Petrovoj gori: u povodu 25-godišnjice III zasjedanja ZAVNOH-a, Topusko, 10. - 13. studenog 1969.*, ur. Dušan Čalić. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1972., str. 341 – 364.

SUMMARY

Commemorating Romany Victims of World War II in Socialist Croatia between 1945 and 1991

Danijel Vojak

The harm inflicted on the Romany population in the Independent State of Croatia during World War II was tantamount to their annihilation. After the war, their position in socialist Croatia continued to be socially and economically marginal, which somewhat impacted the lack of remembering and commemorating their own victims. The paper aims to analyse the mode in which Romany victims were commemorated and the authorities' position on the question at hand. The author argues, inter alia, that remembrance of Romany victims was cast in an ideological mould of the official policy of "brotherhood and unity", whereby specific commemorations or other practices of the culture of remembrance, e.g. erecting memorials commemorating Romany victims, were omitted. Romany victims were thus "drowned" in the general pattern of "victims of fascist terror". Drawing upon Heike Karge's research theses on how the Yugoslav state authorities sought to control the "official memory" of the war (including the organization of commemorations and erecting monuments), the author follows her theses on how specific local authorities were somewhat free to organize their "own memory" of the war and, consequently, that of commemorating. In the paper at hand this is exemplified by way of several monuments commemorating Romany victims. SUBNOR's archival fonds in Zagreb, Sisak, and Karlovac were analysed, along with that of the Jasenovac Memorial Site.